

- (1660-ті – початок 1680-х рр.). – К.: Інститут історії України НАН України, 2008. – 86 с.; Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // Укр. іст. журн. – 2011. – № 3. – С. 50–73.
31. Про підвищення самооцінки в середовищі еліти Гетьманщини у зв'язку з встановленням контролю над Правобережжям див.: Чухліб Т. Гетьмани і монархи: Українська держава в міжнародних відносинах 1648–1714 рр. (вид. 2-ге, доопрац.) – К., 2005. – С. 368–369.
32. Про кордони Вітчизни «обох берегів Дніпра» див.: Когут З. Кордони України: територіальні візії козаків від гетьмана Б. Хмельницького до гетьмана І. Самойловича // Укр. іст. журн. – 2011. – № 3. – С. 50–73.
33. Geneza polityczna Ustawy Rządowej / Konstytucja 3 maja / Oprac. J. Lojek. – Lublin, 1981. – S. 14.
34. Посилання на «Ustawę Rządową» за: Volumina legum – T. IX, Kraków, 1889. – S. 200–225.
35. Див.: Субтельний О. Мазепинці. Український сепаратизм на початку XVIII ст. / О. Субтельний. – К.: «Либідь», 1994. – С. 90.

Summary

In the paper Ukrainian constitutional project – «Pacta et Constitutiones...» of 1710 year has been investigated with the help of methodology of intellectual history. It stated that Ukrainian constitution was created on the background of intellectual tradition of Hetmanate's and Zaporozhia's elites. It is emphasized that Ukrainian project had features traditional «pacta conventa» and modern constitution.

Key words: *intellectual history, «Pacta et Constitutiones...», Hetmanate.*

Одержано 1 листопада 2012 р.

УДК 94:323.39"15/20"

В.В. Степанков

ПОЛІТИЧНА ЕЛІТА: ПОШУК НОВОГО ПІДХОДУ ДО З'ЯСУВАННЯ ЇЇ СУТНОСТІ

У статті на основі аналізу існуючих в історіографії основних трактовок поняття «політична еліта» зроблено спробу обґрунтувати нове тлумачення її сутності.

Ключові слова: *еліта, держава, суспільство, статусно-функціональний, меритократичний, цінності, владна меншина, мораль, аморальність.*

Очевидно без перебільшення можна констатувати той факт, що проблема «еліт» і все, що пов'язане з нею, продовжує викликати велику зацікавленість у середовищі українських вчених гуманітарних напрямків: істориків, політологів, соціологів тощо. І хоча написано чимало робіт, феномен такого соціального явища як «еліта» ще тривалий час залишатиметься епіцентром прискіпливої уваги з боку дослідників через свою суперечливу й неодно-

начну оціночну характеристику. У даній статті робимо спробу сформулювати власне бачення цієї проблеми, зрозуміло, не претендуючи на її остаточне розв'язання й наукову довершеність висловлених міркувань.

Досліджуючи проблематику еліт, російські вчені Г. Ашин й Є. Охотський виділили кілька головних підходів до визначення сутності цього поняття: статусно-функціональний, ціннісний, соціально-класовий й соціокультурний¹. Зупинимось на характеристиці найпоширеніших поміж них – статусно-функціонального та ціннісного. На думку згаданих дослідників, прихильники статусно-функціонального підходу розглядають еліту через призму «соціального статусу людини», тобто, яке вона займає місце у владних структурах, яку виконує роль у прийнятті тих чи інших рішень і як нею реалізуються управлінські функції. Вони наводять характеристики й інших дослідників: С. Келлер (це меншість, що виконує найбільш важливі функції в суспільстві, має найбільшу вагу і вплив), П. Шарана (це меншість населення, яка приймає найважливіші рішення в суспільстві і керує більшістю), О. Гаман-Голутвіної (особлива категорія осіб, котрі володіють владою незалежно від того, які фактори обумовлюють входження у владу – походження, стан чи заслуги). На їхню думку, до прихильників ціннісної позиції можна віднести «духовний аристократизм», особистісну перевагу (культурно-освітню, морально-вольову, фізичну) одних людей над іншими, стиль володарювання².

Щоправда, ряд вчених пропонують іншу класифікацію. Наприклад, В. Радаєв та О. Шкаратан розділяють еліту на владну і меритократичну. До першої зараховують тих, «...хто володіє в даному суспільстві вирішальною владою», в той час як до другої групи – меритократичної – тих, «хто володіє якимись особливими достоїнствами і особистими якостями»³. Іншими словами, головними ознаками елітності виступають талант і заслуги. Як можна здогадатися, визначення владного підходу В. Радаєва та О. Шкаратана нагадують статусно-функціональний підхід Г. Ашина й Е. Охотського, а меритократичний прив'язується відповідно до ціннісного.

Уважно проаналізуємо названі підходи. Якщо меритократичний спонукає осіб, котрі претендують на елітність, мати певні особливі достоїнства чи якості (або таланти), що, на наш погляд, має сенс вважатися закономірним й цілком логічним критерієм, який виокремлює цю групу людей від решти суспільства чи навіть від тих, хто займається політичною діяльністю, то трактування еліти через владний підхід викликає щонайменше подив: виходить так, що «володіти вирішальною владою» у суспільстві можна без наявності тих чи інших здібностей, заслуг, достоїнств і т.д. Але в такому випадку постає питання: на яких підставах зараховувати таку групу людей до категорії «еліти» (кращих)? Наскільки коректним буде ставити на один щабель особу наділену талантами, й особу позбавлену їх або, просто кажучи, посередніх здібностей? Чи можливо сам факт концентрації у своїх руках владних повноважень у політичній ієрархії суспільства, уже є апіорі заслугою чи талантом?

І, якщо так, то перевага статусно-функціонального підходу над ціннісним вже, очевидно, не викликає сумнівів. Наприклад, В. Фесенко звертає увагу на ту обставину, що «... у політології і соціології у трактуванні поняття «політична еліта» панує функціональний підхід (його найбільш яскравими представниками вважаються В. Парето і Дж. Хіглі), відповідно до якого політичною елітою вважається меншість суспільства, що відіграє ключову (позитивну чи негативну) роль у виробленні й реалізації стратегічних рішень у процесі функціонування і розвитку суспільства. Виходячи з цієї точки зору, політична еліта існує в будь-якому соціумі, у якому існує соціальна ієрархія, спеціалізація функції прийняття рішень від імені суспільства»⁴. Сам же автор при дослідженні різноманітних нюансів функціонування сучасної української політичної еліти вважає за необхідне використання обох підходів (функціонального і ціннісного), «...що дає змогу виявити основне протиріччя її розвитку»⁵. В. Соколов трактує поняття «політичної еліти» у дуже лаконічній формі – це «...вищий соціальний прошарок, що виконує основні (корінні) функції керівництва суспільством і державою»⁶. О. Гаман-Голутвіна стверджує, що «в сучасній політичній науці переважає функціональний підхід (еліта є категорія осіб, що здійснюють керівництво суспільством)»⁷. Вона, аналізуючи праці дослідників, звертає увагу на критерії, які виокремлюють політичну еліту зі загальної структури еліт: 1) позиційний; 2) репутаційний; 3) десізіонний, що базується «на аналізі того, ким приймаються стратегічні рішення»⁸.

Стратегічну функцію (або функцію політичного цілепокладання), як одну з головних у соціальному призначенні політичної еліти, відзначає і П. Шляхтун. Крім неї, вчений наголошує на існуванні й інших функцій: інтегративній, регулятивній, мобілізаційній або організаторській, комунікативній, а також на функції вираження і представництва⁹. Сам же дослідник віддає перевагу (як і більшість сучасних вчених) статусно-функціональному підходу, бо, на його переконання, «ціннісний підхід»... видає бажане за дійсне, ідеалізуючи політиків як особистостей». А тому дотримується думки, що «більш реалістичним є функціональний підхід, який робить наголос не на якихось особливих якостях політичної еліти, а на її особливому місці в системі суспільного поділу праці, завдяки якому вона виступає як окрема соціальна група»¹⁰. Він наводить ще один аргумент на користь функціонального підходу: «...маючи бодай найменше реальне уявлення про політику і тих, хто її здійснює, важко назвати представників політичної еліти «кращими» людьми, наділяти їх якимись особливими позитивними соціальними, психологічними чи моральними якостями. Наївно вважати, що це вчора простий громадянин, потрапивши до парламенту за партійним списком, раптом стає кращим від інших»¹¹. Тому охарактеризовує політичну еліту «...як соціальну групу, яка займає провідне становище в системі політичного керівництва та управління суспільством»¹².

Подібний хід розмірковувань зустрічаємо й у німецького дослідника Г. Ендруйайта. Відзначаючи, що «певні істотні властивості і риси елітних

груп» враховуються ціннісними визначеннями, все ж, на його думку, вони «... не можуть бути визнані задовільними», бо «засновані на вторинних ознаках, які є скоріше окремими чи похідними»¹³. Внаслідок чого, зрозуміло, для нього більш пріоритетним є функціональне визначення політичної еліти, яке виходить з певних функцій, «котрі еліти виконують в соціально-політичній системі»¹⁴. Тобто до неї «зараховуються особи, котрі займають в суспільстві ті чи інші впливові позиції («позиційні еліти») або ключові посади в структурі влади («керуючі еліти»)»¹⁵. Він також підкреслює недопустимість поєднання поняття еліти з такими категоріями, як «політичне керівництво» чи «номенклатура»¹⁶. Отже, якість, ефективність, результативність (в позитивному сенсі) в процесі управління не є основними показниками для розуміння сутності політичної еліти.

Децю відмінну думку з цього приводу висловлює Ф. Кирилюк, котрий пропонує такий варіант визначення «провідної верстви»: «Політична еліта взагалі трактується, як складова меншість суспільства, досить самостійна, вища, порівняно привілейована група людей (або сукупність груп), яка в більш-меншому ступені володіє психологічними, соціальними та політичними якостями і бере безпосередню участь у прийнятті та здійсненні рішень, пов'язаних з використанням державної влади або впливом на неї»¹⁷. Як бачимо, автор наділяє групу осіб (тобто еліту) вже психологічними, соціальними та політичними якостями, що безперечно посилює зміст запропонованого визначення. Подібне тлумачення знаходимо й у Г. Ашина та С. Охотського: «Політична еліта – функціонально об'єднана верхівкова привілейована група людей, яка, володіючи високим громадським статусом, відповідними державно-правовими повноваженнями, професійними, соціальними і психологічно-особистісними якостями, виконує владно-політичні функції в суспільстві»¹⁸. Проте не зрозумілим залишається міркування про те, чому зазначені якості власне мають перебувати у системі координат на рівні, за оцінкою Ф. Кирилюка, «більш-меншого» ступеня?

Для того, щоб глибше розібратися у цій непростій і запутаній проблематиці, наведемо деякі приклади, пов'язані з діяльністю осіб – представників еліти – у різних сферах діяльності. Перед цим вважаємо за доцільне нагадати наступне міркування В. Парето – італійського соціолога, котрий, власне, один з перших ввів до наукового обігу сам термін «еліта»: «Отже, уявімо, що в кожній сфері людської діяльності кожному індивіду надається індекс його здібностей, на зразок екзаменаційних оцінок. Наприклад, найкращому спеціалістові надається індекс 10, такому, якому не вдається отримати жодного клієнта – 1 і, врешті, кретину – 0. Тому, хто зміг нажити мільйони (неважливо, чесно чи ні) – 10, хто заробляє тисячі лір – 6, хто ледве не помирає з голоду – 1, а тому, хто знаходиться у притулку для жебраків – 0.

Таким чином, ми сформуємо клас тих, хто має найбільш високі індекси у своїй сфері діяльності, який ми назвемо добірним класом, елітою (elite)»¹⁹. Зі сказаного випливає, що В. Парето звертав увагу саме на ефективність тих чи інших зусиль (праці, дій) людини. Для ілюстрації висловленого

ним міркування торкнемося (дуже стисло) культурного життя, що вирувало у Європі у XVII-XVIII ст. Згадаймо, наприклад, славнозвісні прізвища архітекторів-італійців Д. Берніні, В. Растреллі; французів – Луї Лево, Ардуена Мансара й багатьох інших. Чи можна їх зачислити до елітної групи фахівців у сфері зодчества? Безперечно! Але не тому, що вони просто займалися будівництвом тих чи інших, хай навіть важливих споруд, або їхніх комплексів, а, насамперед тому, що досягнули надзвичайно високого рівня кваліфікації. І колонада Собору святого Петра й оформлення майдану біля неї у Римі (Д. Берніні); Зимовий, Царськосельський і Петергофський палаци у Санкт-Петербурзі (В. Растреллі); Версальський палац недалеко від Парижа (Л. Лево, А. Мансар) стали шедеврами, тобто свою роботу вони виконали найкращим чином і мають усі підстави претендувати на найвищі індекси у цій сфері діяльності. Або візьмемо музикальний жанр XIX ст. – відразу ж пам'ять підкаже прославлених Й. Баха, Д. Верді, Л. Бетховена, Ф. Ліста, Ф. Шопена, Ф. Мендельсона та багато інших. Знаменитими вони знову ж таки стали не тому, що займалися музикою, а дякуючи своїм талантам, внаслідок яких їхні твори досягнули вершин мистецтва, а відтак ці автори заслуговують на найвищі показники у системі оцінювання.

У такому ж руслі можна наводити чимало інших прикладів у спорті, науці й інших сферах людської діяльності. Зокрема, візьмемо військові аспекти історичного минулого кінця XVIII – початку XIX ст. – період наполеонівських війн. Так, описуючи їх, академік Є. Тарле звертає увагу на якості французьких маршалів, що перебували у найближчому оточенні імператора Бонапарта. На переконання вченого, «Наполеон оточив себе цілою плеядою блискучих обдарованих військових людей. Вони були не схожі один на одного у всьому, окрім однієї риси: вони всі володіли, хоча і в неоднаковій ступені, швидкістю думки, розумінням умов обстановки, вмінням приймати швидкі рішення, військовим нюхом, що підказував вихід з безвихідного становища, впертістю там, де було потрібно, а головне – Наполеон привчив їх з півслова розуміти його думку і розвивати її далі вже самостійно. Стратегічний талант Наполеона робив маршалів найточнішими виконавцями його волі і в той же час не вбивав у них самостійності на полі битви»²⁰. Цікаво порівняти їх з противниками Б. Наполеона (за характеристиками того ж таки Є. Тарле). Як ми знаємо, у 1806 р. війська французького імператора здійснили вторгнення у німецькі землі. Перед їхніми правителями постало завдання першочергового значення: захистити свій державний суверенітет, що становило собою стратегічну функцію для еліти. А на якому якісному рівні перебували державні діячі й генералітет найпотужнішої з німецьких держав – Пруссії? Ось їхній опис Є. Тарле: «З часу війн Фрідріха II пройшло 40 років, а в Пруссії залишилося все як колись з однією лише зміною: самого Фрідріха вже не було, а замість нього командували бездарний герцог Брауншвейгський і інші вбогі в розумовому відношенні титуловані генерали»²¹. Таким чином, виходить, що, перебуваючі на різних полюсах, і французький імператор, котрий володів стратегічним військовим талантом, і ціла низка

«блискучих обдарованих військових людей» і «вбогі в розумовому відношенні» генерали під проводом такого ж самого бездари герцога Брауншвейгського за логікою статусно-функціонального підходу мають усі підстави називатися елітою. Адже вони перебували на ключових посадах в ієрархіях своїх суспільств і мали можливості приймати важливі рішення. У зв'язку з чим постає питання наскільки такі оціночні характеристики цих владних груп можуть бути справедливими й суголосними?

Наведемо ще один подібний приклад. На початку грудня 1805 р. відбулася знаменита битва під Аустерліцом. Є. Тарле наступним чином характеризує генералітет Російської імперії, котрий з нетерпінням рвався у бій проти наполеонівської армії, «Його (мова йде про імператора Олександра I – В. С.) улюбленець, молодий генерал-ад'ютант князь Петро Долгоруков, саме і був ним наблизений за те, що дотримувався, як майже все гвардійське офіцерство, його думок. Кутузов знав, що і цар, і Долгоруков, і всі їм подібні у військовій справі – повні нулі, навіть якщо в інших відношеннях деякі з них були недурними людьми». Лише, М. Кутузов, на думку історика, «був в російсько-австрійському таборі єдиним справжнім полководцем, єдиним розумним генералом (з тих, голос яких взагалі щось значив), до нього все-таки прислуховувалися» (є примітка автора книги про Багратіона, котрий, на його думку, також був розумним і здібним генералом, однак не мав впливу на царя)²². Отже, оцінка (в якій сумніватися не доводиться) дана вченим військовій «еліті» російської армії під Аустерліцом потрапляє під паретівський індекс діяльності, що прирівнюється до кретинізму (мова йде про нулі). У зв'язку з чим знову постає питання: чому індекс діяльності, що виражається найвищим балом (нагадаємо, у Наполеона та його генералів) прирівнюється до індексу найнижчого гатунку й розглядається в одній системі ціннісних координат?

Так само і в політичній сфері навряд чи буде доцільним зараховувати до «еліти» тих осіб, котрі «функціонально» займають високі посади і приймають ухвали (хай навіть стратегічного характеру), позбавлені якісної сутності та ефективності. Знову ж таки для прикладу скористаємося оціночними характеристиками О. Гаман-Голутвіної, котра вивчала історичний процес формування і функціонування політичних еліт Росії. Візьмемо період керівництва Російської імперії за часів Миколи I. Дослідниця означає осіб, наблизених до імператора, наступним чином: «... в 1844 р. А. Бенкендорфа на посаді шефа жандармів замінив князь А. Орлов..., якого сучасники характеризували як обмежену, інертну людину, коло інтересів якого були обмежені особистими справами; правнук знаменитого петровського фаворита морський міністр А. Меншиков (на совісті якого лежить непередбаченість російського флоту у війні, що стало однією з головних причин розгрому флоту в ході Кримської кампанії); П. Клейнміхель, котрий виділявся навіть на фоні миколаївського чиновництва казнокрадством і феноменальною некомпетентністю... Зміцнили свої позиції... А. Чернишов, котрий протягом 20 років очолював при Миколі I військове відомство (при цьому, як свідчать

сучасники, головним для нього була не реальна боєздатність армії, а плац, паради, муштра та інші зовнішні ефекти), котрий став потім головою Державної ради і Комітету міністрів; міністр іноземних справ К. Нессельроде палкий прихильник Метерніха, котрий фактично підпорядкував політику Росії австрійським інтересам; на ньому лежить особиста відповідальність за згубне рішення про участь Росії в Кримській війні...»²³.

Навіть побіжний погляд на цих представників владної ієрархії засвідчує їхню абсолютну непридатність до ефективного розв'язання внутрішньо- та зовнішніх політичних проблем. Критика їхніх ділових якостей є справді обґрунтованою і зрозумілою. Проте не зрозумілою є спроба авторки зарахувати цих осіб до політичної еліти. Сама ж вона категорично стверджує, що «якість цієї еліти в повній мірі продемонструвала Кримська війна»²⁴. Як тут не згадати роздуми нами уже згаданого П. Шляхтуна про політику, як мистецтво. «Вона пов'язана з людьми, багато в чому залежить від індивідуальних здібностей політика, – зазначав він, – його особистої ініціативи й навіть інтуїції. Політика – це сфера продуманих кроків, заходів, маневрів, компромісів, угод, поступок, обходів, натисків, розрахунків тощо. Мистецтво політичного діяча виявляється в умінні вибрати найоптимальніші для даних конкретних умов форми й засоби досягнення політичних цілей. Тому політику називають ще мистецтвом можливого»²⁵. Що ж слугує фундаментом для політичного мистецтва? На його думку, «Мистецтво в політиці включає інтелектуальні, раціональні та інтуїтивні засади»²⁶. Таким чином, оволодіти політичним мистецтвом під силу тільки кращим діячам чи керівникам держави, тобто тим, хто має «інтелектуальні, раціональні та інтуїтивні засади» для політичної діяльності. Іншими словами, політику, як мистецтво можливого, спроможне творити тільки елітне угруповання владної верхівки, але аж ніяк не ті, чії потуги у політичній сфері характеризуються «феноменальною некомпетентністю».

Знову ж повернемося до праці О. Гаман-Голутвіної. Цього разу торкнемося опису нею кадрових ротацій в оточенні Олександра III. Вона зазначає, що внаслідок них «не залишилось нікого, хто зміг би дати раціональну пораду з принципових питань» російському імператору. «Сучасники відмічали, що чим незначніший був масштаб особистості чиновника, тим вірогідніші були шанси його службового просування. Так, кн. Мещерський, протегуючи І. Дурново (про якого той же ген. А. Кіреєв писав у щоденнику: «Дурново належить до тих виняткових осіб, про яких не може бути двох міркувань – дурень») на посаду міністра внутрішніх справ, мотивуючи імператору користь цього призначення саме глупотою кандидата в протипагу його конкурента – «страшно розумному Плеве»²⁷. Якщо дотримуватися логіки функціонального підходу до визначення сутності «політичної еліти», то його прихильники мають всі підстави зарахувати І. Дурново до еліти. Адже він прийматиме стратегічні рішення, виконання яких буде обов'язковим у межах Російської імперії. Проте, в такому разі, бажано було б отримати відповідь на питання: якщо характеристика «дурень» слугує оцінкою «кращо-

го», то якими тоді термінами називати усіх тих, хто залишився поза «елітою»? Якщо краще (елітне) вимірюється «дурістю», то як же тоді маркувати «гірше»?

Г. Ашин і Є. Охотський звертали увагу на «неадекватність ціннісної інтерпретації еліти»²⁸. Але ж у такому випадку мабуть ще більш неадекватною виглядає спроба зараховувати до неї «дурнів», навіть якщо вони займають високі посади й виконують владні повноваження? А де ж тоді зазначені П. Шляхтуном «інтелектуальні, раціональні та інтуїтивні засади» політичної діяльності? І як вони зможуть поєднуватися з «дурістю» носіїв владного ресурсу на кшталт І. Дурново? І про яке політичне мистецтво може йти мова, якщо воно робитиметься такими особами? Якими будуть результати «досягнення політичних цілей»? Вочевидь саме здібності управлінців, які у кінцевому результаті перетворюються на якісні показники, повинні слугувати тим мірилом, з допомогою якого слід підходити до означення сутності еліти, а не функціональне виконання ними службових обов'язків звичайних чиновників. Багато хто з вчених наголошує на недопустимості ототожнення правлячого класу й еліти. Цілком згодні з таким застереженням, але водночас не поділяємо міркувань про ототожнення понять «еліти» і «владної меншості», вважаючи їх різними. Аби чіткіше збагнути істотну відмінність між ними наведемо кілька характеристик відомого цензора А. Нікітенка даних представникам російського чиновницького апарату другої половини XIX ст. Так, він у 1870 р. констатував: «В нас є цілі полки чиновників, але немає жодного державного діяча». Через п'ять років зазначав: «В нас на даний момент немає справжніх державних людей, а є тільки чиновники вищих розрядів»²⁹. Отже, йдеться не про представників політичної еліти, а про владну меншість. Власне до неї слід віднести і згаданих раніше А. Орлова, А. Меншикова, П. Клейнміхеля й інших осіб, задіяних у державному управлінні Росії. Не важко здогадатися, що під «справжніми державними людьми» А. Нікітенко розумів тих, хто був спроможним успішно розв'язувати державні справи.

Наведено, ще один показовий приклад, але з іншої епохи. Відомо, що після жовтневого перевороту 1917 р. влада перейшла до рук комуністичної меншості. Перша ж спроба взяти під контроль механізм керівництва державним апаратом, щоб утвердити свій порядок на величезних просторах бувшої Російської імперії, наптовхнулася не лише на опір різноманітних прошарків населення, що не сприймали комуністичної ідеології й практики, але й низьку професійну спроможність управлінців до державного будівництва. Так, в одному з листів відомого комуністичного діяча А. Йоффе до Л. Троцького читаємо наступне: «... На другий день після призначення Красіна нарком-доріг, тобто на посаду, на якій він, не дивлячись на всі свої достоїнства, цілковито не придатний ... він лише вчора призначений і до сьогоднішнього дня залізничною справою ніколи не займався. І так у всьому»³⁰. Далі: «...До фінансових питань дозвольте звертатися до Крестінського, хоча з яких пір останній став фінансистом? Для іноземних справ – до

Чичеріна, хоча всім відомо, який він дипломат»³¹. І це не випадково, бо при відборі чиновників до виконання найважливіших державних справ, особливо на початковому етапі комуністичних перетворень, саме «... класове мало величезний пріоритет перед професійним»³². А відсутність професійного підходу компенсувалася наявністю величезних владних повноважень працівників держапарату, що для прихильників статусно-функціонального методу, є вирішальним мірилом для визначення еліти. Але ж нестача коефіцієнта якісних показників у їхній діяльності перетворює їх на «чиновників вищого розряду, тобто на владну меншість чи у владну структуру, але у жодному випадку не на «елітну структуру» чи «елітну меншість».

Останні поняття використовує у своїй праці «Меншості й еліти» італійський вчений Дж. Сарторі, в якій цілком слушно ставить таке запитання: «... чому треба вживати термін «еліта» цілковито, не маючи на увазі того, що цей термін означає, тобто виражає в силу своєї семантичної значимості? Далі, якщо «еліта» вже не вказує на якісні риси (хист, компетентність, талант), то який же термін ми вживемо, якщо ці характеристики будуть матися на увазі?»³³. Таким чином, як нам видається, буде логічним і слухним захищати до елітної меншості осіб, котрі якісно виконують свої владні функції. Навпаки, відсутність якісних характеристик (показників) «відраховує» їх до владної меншості.

Відштовхуючись від сказаного, не поділяємо позиції П. Шляхтуна, яка ігнорує «особливі якості політичної еліти», висуваючи на передній план її місце «в системі суспільного поділу праці, завдяки якому вона виступає як окрема соціальна група». Внаслідок чого автор й вважає функціональний підхід «більш реалістичним», бо «ціннісний підхід ... видає бажане за дійсне, ідеалізуючи політиків як особистостей»³⁴. Однак, підсумовуючи зміст відповідного розділу у своїй праці, П. Шляхтун, як це не дивно, поставив під сумнів саме ... функціональний підхід, підкресливши важливість показників якості функціонування еліти. Ось його твердження: «Від якісного складу політичної еліти залежить якість самої політики, а в кінцевому підсумку – якість життя кожного з нас». Очевидно, тут має місце певна суперечність. Адже висловлене застереження «робити наголос не на якихось особливих якостях політичної еліти» не зовсім співпадає з думкою щодо важливості якісного складу «політичної еліти», від управлінської діяльності якої залежить «... в кінцевому підсумку – якість життя кожного з нас». Адже якщо не робити акценту на якісних показниках функціонування політичної еліти, то тоді звідкіля візьметься «якість життя кожного з нас?» Безсумнівно, що останнє знаходиться у безпосередній залежності саме «від якісного складу політичної еліти». А відтак сповна погоджуємося з автором, коли він вказує на фатальність помилок, яких припускаються політики: «Помилки і прорахунки в політиці є найбільш згубними для суспільства. Вони страшніші, ніж навіть помилки в медицині, бо помилка лікаря завдає шкоди окремій людині, тоді як від помилок політиків можуть постраждати все суспільство й загинути мільйони людей»³⁵. Як видається, дослідник таким блискучим

аналізом якісної складової діяльності еліти руйнує підвалини ним же підтримуваного функціонального підходу. Адже, якщо політична діяльність певного кола осіб супроводжується одними помилками й прорахунками, а якісні показники не проглядаються, то, на нашу думку, цих осіб зараховувати до складу політичної еліти не має підстав.

Сказане П. Шляхтуном вступає у протиріччя з висловленням відомого вченого Г. Ласуела, що «еліти – це ті, котрі володіють найбільшою владою»³⁶. Виникає потреба уточнити сутність останнього твердження, якщо «ті, котрі володіють найбільшою владою», проводять політичний курс держави таким чином, що починає страждати й країна, й суспільство, бо помилки і прорахунки зашкалюють, а користь відсутня, або вкрай мізерна, то чому їх називати «елітою»? Запозичимо в П. Шляхтуна використану ним аналогію з медициною. Наприклад, два лікарі претендують на статус представника «еліти» у своїй галузі, проте методи й рецепти лікування одного з них не тільки не допомагають хворим пацієнтам, а навіть навпаки: згубно на них впливають, після чого вони починають вмирати. Питання: як можна таке «медичне світило» зараховувати до «еліти» і ставити в один ряд з тими, хто насправді прославив своє ім'я ефективними, висококваліфікованими методами лікування, що врятували життя багатьом пацієнтам.

Отже, «помилки і прорахунки» є одним з індикаторів, за яким можна виокремити елітну меншість з правлячого класу. «Помилки і прорахунки», що знаходяться на одному полюсі (з точки зору оцінювання) й протилежні їм успіхи й ефективність, на іншому дають змогу глибше осягнути відмінність елітної меншості від владної меншості (або, за словами Дж. Сарторі, елітну структуру від владної структури). По-іншому кажучи, якщо група політиків виконує в країні владно-політичні функції таким чином, що здобутки переважають над втратами, перед нами елітна меншість. Навпаки, у випадку, коли прорахунки переважають якісні показники, це – владна меншість.

Торкнемося міркувань дослідників щодо політичної еліти новітньої історії України, котрі промовляють про суміщення ними цих відмінних понять (тобто еліти і владної меншості), що породжує суперечливість характеристик у з'ясуванні процесів її формування. Так, на думку Ф. Рудича, «Сучасна владна еліта, яка виросла ще в умовах союзної держави, не сформувалася як справжня еліта, а тому виявилася неспроможною вирішувати загальнодержавні завдання. Правлячу політичну еліту в Україні представляють колишні партійні, профспілкові, комсомольські функціонери, а також представники національно-демократично налаштованих верств. Перші, прийшовши до влади в умовах, коли не існувало досконалих законів, у своїй переважній більшості стали задовільняти власні інтереси. Другі, не маючи професійних умінь і навичок управління, виявили безпорядність у вирішенні складних соціальних та економічних проблем, які постали перед суспільством, в результаті чого практично зійшли з політичної сцени...»³⁷. Ще одне висловлення цього ж автора: «Не можна не погодитися з тим, що причина

суспільної неефективності сучасної української правлячої політичної еліти не у браку знань і вмінь, а в тому, що вона не має органічної потреби брати до уваги інтереси суспільства»³⁸. В такому ж напрямі розмірковує й В. Фесенко: «... представники політичної еліти України добре навчилися боротися за владу, але не завжди здатні (з різних причин) розпорядитися цією владою у суспільних інтересах». Оціночна характеристика зазначених представників в автора виглядає таким чином: «коефіцієнт корисної дії політичної еліти України, якість реалізації нею своїх суспільних функцій залишаються значно низькими»³⁹. Отже, вдавшись до індексу здібностей за шкалою В. Парето, легко пересвідчитися, що рівень українських урядовців є недосяжним до високих показників. Що «низька якість реалізації», відсутність «органічної потреби брати до уваги інтереси суспільства», «... несталість у всіх сферах суспільства»⁴⁰ багато в чому нагадують діяльність російських чиновників «вищих розрядів», про яких у своєму щоденнику писав згадуваний нами цензор А. Нікітенко. Виявляється, що неефективність, неспроможність, нездатність й т. д. зближують політичних діячів Української держави кінця ХХ – початку ХХІ ст. з російськими політиками ХІХ – початку ХХ ст.

Повернемося до поставленого питання Дж. Сарторі: «...якщо «еліта» вже не вказує на якісні риси (хист, компетентність, талант), то який же термін ми вживатимемо, коли ці характеристики будуть матися на увазі?» Спробуємо дати відповідь: «хист, компетентність, талант» – це прикметні риси сутності еліти, бо у протилежному випадку ми матимемо справу з владою, або керуючою меншістю. Наявність останньої у соціально-політичній структурі спростовує твердження багатьох вчених про обов'язкове існування у ній еліти тільки на підставі самого факту функціонування держави. Так, наприклад, М. Шульга, вважає, що «групи, що функціонально виконують ... роль еліт, ще не сформовані як якісно нові еліти саме цих суспільств. Хоча у певному смислі вони вже є, їх не може не бути, оскільки є держава»⁴¹. Виходить нібито еліта (елітні групи) є обов'язковим атрибутом державності, бо «... їх не може не бути, оскільки є держава». Автор, очевидно, відчуваючи вразливість висловленого твердження про існування «елітних груп», «що ... виконують ... роль еліт», змушений констатувати об'єктивність суджень тих науковців, котрі вдаються «... до постановки питання: «А чи існує взагалі в Україні політична еліта?»⁴². Міркування подібного роду знаходимо й у В. Фесенка: «Частина дослідників і значне число коментарів політичного процесу в Україні дотримуються точки зору, відповідно до якої в Україні взагалі немає реальної політичної еліти»⁴³.

Чому ж багато дослідників відкидає «ціннісний підхід» виокремлення еліти? Повернемося до неодноразово згадуваних нами Г. Ашина та С. Охотського. Вони стверджували, що «ціннісна інтерпретація еліти страждає, на наш погляд, ще більшими недоліками, ніж статусно-функціональна. На питання, хто править суспільством, елітарист ціннісної орієнтації може дати відповідь: мудрі, дальновидні, найдостойніші. Проте будь-яке емпіричне дослідження правлячих груп ... з легкістю відкидає таке твердження, тому що

покаже, що дуже часто це – жорстокі, цинічні, користолюбні, владолюбиві, що не цураються ніяких засобів для досягнення своєї цілі люди»⁴⁴. П. Шляхтун порушує наступну проблему: «Справді, якщо вважають, що політика – брудна справа, то чи може заняття цією справою формувати кращих людей?»⁴⁵. Подібної думки дотримується й Ю. Павленко: «Але цілком зрозуміло, що в багатьох випадках, якщо не в абсолютній їх більшості, у можливо-владну та найбагатшу групу людей входить обмаль «кращих», «добірних» в моральному, інтелектуальному, творчому відношенні людей. Тому оціночне за своїм змістом поняття «еліта» у його автентичному значенні майже не співпадає з поширеним сьогодні у мас-медіа. Тому, мабуть, варто віддати перевагу початковому розумінню поняття «еліта», до якого можуть бути залучені такі, що ніколи не входили до кола можновладців та багатіїв, особистості як Сократ, Ф. Війон, В. Шекспір, Ф. А. Моцарт, П. Верлен, Ф. М. Достоевський, Т. Шевченко...»⁴⁶. Як бачимо, моральні засади є тим наріжним каменем, на якому начебто тримається конструкція ціннісного підходу, але оскільки дуже часто особи, котрі займаються державними і політичними справами, є аморальними то в такому випадку, на думку Г. Ашина і С. Охотського, «яка цінність ціннісного підходу?»⁴⁷. А відтак і пропонують «гнучку альтиметричну модель» (що базується на принципі «вище – нижче» в соціальної стратифікації)⁴⁸. Інакше, «... якщо ми будемо керуватися критерієм ціннісним, елітологія може позбавитися свого предмету»⁴⁹.

Ми дозволимо собі не погодитися з такою категоричністю вислову відомих дослідників. Чому? Справа в тому, що ціннісний підхід, попри всі недоліки, має і певне раціональне зерно, яке не слід викидати. Маємо на увазі необхідність врахування коефіцієнту якісних показників у діяльності управлінців. Однак, пріоритетним у виділенні «політичної еліти» з правлячого класу вважаємо не її морально-етичні цінності, а **ефективність** (виділено нами – В. С.) розв'язання нею соціально-політичних, економічних, культурно-ідеологічних проблем життя суспільства і розвитку держави. Саме в цьому і полягає «цінність ціннісного підходу», але в гнучкій меритократичній моделі, що дає нам підстави висловити припущення про можливість існування третього підходу до тлумачення сутності «політичної еліти» умовно нами названого **ціннісно-меритократичнимним** (виділено нами – В. С.). Його сутність, як на наш погляд, полягає в тому, що він дозволяє вважати «політичною елітою» не просто привілейовану групу осіб, котра задіяна у владних структурах чи відзначається «духовним аристократизмом», а ту «функціонально об'єднану» правлячу верхівку суспільства, яка ефективно (якісно) виконує свої владно-політичні функції, а відтак має заслуги і перед суспільством, і перед державою («pro bono publico» («для загального добра»)).

Відомо, що шлях до реалізації національно-політичних й інших цінностей може пролягати, як це не парадоксально, й через застосування «спритності, цинізму, пристосуванства, демагогії, хитрості, підступу – якостей, так яскраво описаних Н. Макіавеллі» й таких неприйнятних для Г. Ашина та

Є. Охотського й інших дослідників, котрі на чільне місце, як для ціннісного підходу, у їхньому розумінні висувають «...зразки культури, моралі, інтелігентності»⁵⁰. Зауважимо, що хоча проблема моралі й політики, або точніше кажучи, місце морального імперативу у політиці розглядається вже тисячі років, проте вона й нині залишається надзвичайно актуальною. Політична діяльність тісно переплетена з політичною боротьбою, яка триває постійно й носить безкомпромисний характер, бо програш у протистоянні може мати фатальні наслідки для невдах. І, як не прикро відзначати, етичні норми поведінки (чесність, благородство, доброта, милосердя, чуйність, порядність, прощення противників чи ворогів і т. д.) є вірними супутниками потенційних невдач або поразок у лабіринтах політичних баталій. Адже вище перераховані моральні чесноти на практиці перетворюють політика на легку мішень для тих, хто керується помислами і намірами дуже далекими від загальнолюдських. «Підбери бджолу, проявляючи доброту, і ти дізнаєшся чим доброта погана» – таке повчальне мусульманське прислів'я, слушність якого підтверджується тисячами прикладів з всесвітньої історії. Адже утримувати владу і робити якісні перетворення в країні приходиться часто в умовах перманентного жорстокого протистояння з тими, хто невдоволений своїм статусом у соціально-політичній ієрархії і прагне досягти більшого, створюючи конфронтаційне поле. Не слід забувати, що противниками можуть стати й вчорашні соратники або навіть ті, кого щиро вважали за друзів. За таких обставин ефективність політики буде надто низькою, якщо вона творитиметься лише на основі норм етики й моральності, оскільки її носії стануть легко прогнозованими у своїх діях, а рамки для спротиву звужені різними заборонами морального виховання (переконання). А відтак політик потрапляє у безвихідне становище й приречений на невдачу. Навпаки, цілеспрямовані, продумані, агресивні, аморальні, рішучі діяння можновладців, які не обтяжені «духовним аристократизмом», мають всі шанси на триумф. Як тут не згадати наступні слова Н. Макіавеллі: «Але ми переконались на досвіді, що в наш час великі справи виходили тільки в тих, хто не прагнув стримувати дану обіцянку і вмів обдурити того, кого вважав потрібним; у кінці кінців такі правителі досягли значно більших успіхів, за тих, хто робив ставку на чесність»⁵¹.

Очевидно, що політика є чи не єдиною сферою людської діяльності (крім військової), яка формує альтернативний світ світу християнських чеснот, покликаних спонукати людство замислитись над гріховністю своїх задумів і вчинків, спокутувати їх творенням добра, як непохитної підвалини людського буття. Це Правда! Але існує й інша Правда, про яку промовляє історія України, що мала періоди тривалої відсутності при владі національної еліти, що перетворювало існування її народу на пекло у житті реальному – земному, коли одна катастрофа передувала іншій, а всі духовні й культурні надбання піддавалися тотальному знищенню. А за таких обставин, коли навіть його фізичне існування висіло на волоссині (середина XIII-XV ст., друга половина XVII ст., 30-40-х рр. XX ст.), загальнотеоретичне розмірковування

про добро і зло, етику й аморальність, ідеали й цінності кожного людського життя сприймаються під іншим кутом зору – відмінним від т. зв. «категоричних імперативів» І. Канта чи твердження Л. Фейєрбаха про політичну історію, як «виключний процес олюднення людства»⁵². Цілком справедливим у своїй оцінці політики був видатний соціолог М. Вебер, характеризуючи її насильницьку сутність. «Головним засобом політики є насильство...» – наголошував він⁵³.

Філософія насильства й жорстокості, як основної домінанти поведінки проти ворогів (байдуже яких – внутрішніх чи зовнішніх) у політичній історії багатьох країн, переповнена різноманітними трактатами, настановами, порадами, спрямованими на їх виправдання. Попри всю їхню квінтесенцію культу зла, вони водночас дають можливість глибше зазирнути у потаємні механізми політичного «єго» носіїв влади, що детермінують й активізують всі пороки, схилиючись до насильства, розвіюючи такий бажаний, але часто ілюзорний й оманливий образ людини, як культурологічного продукту земної цивілізації, який здатний лише примножувати всі набуті позитивні надбання. Для прикладу наведемо кілька висловів відомих мислителів. Так, індійський філософ Каутілья радив: «тим, хто хоче добитися мети не слід проявляти милосердя», «Вороги, що залишилися в живих можуть стати небезпечними, подібно недовилікуваної хвороби чи не до кінця загашеної пожежі. Слід їх знищити повністю... Ні в якому випадку не варто недооцінювати ворога, вважаючи його слабким. Він стане небезпечним у свій час, як іскра вогню у скирті сіна»⁵⁴. Про недопустимість милосердя у політичній боротьбі по відношенню до супротивників писав і китайський філософ Сунь Цзи (VI-V ст. до н.е.): «ідея проста: твої вороги бажають тобі зла. Вони більше всього на світі хочуть знищити тебе. Якщо, воюючи з ними і пройшовши половину або навіть три чверті шляху ти зупинишся – заради милосердя, надії та примирення, ти лише надаш їм рішучості, посилиш їх злобу, і одного разу вони візьмуть реванш. Вони можуть прикинутися друзям на деякий час, але тільки тому, що ти переміг. В них немає іншого виходу, крім очікування»⁵⁵. Який же вихід з ситуації? На його переконання, «рецепт» простий: «... будьте безжалісні. Знищуйте своїх ворогів повністю, як вони знищили би вас. Єдине, чим ваші вороги можуть забезпечити вам спокій і безпеку, це своїм зникненням»⁵⁶.

Відзначимо, що дуже часто справді саме аморальність ставала ключем для успішного розв'язання тих чи інших проблем (байдуже яких зовнішньо- чи внутрішньополітичних). Вельми яскравим прикладом (причому розрекламованим на весь світ і з яким обізнана будь-яка освічена особа) є історія пов'язана з т. зв. «троянським конем», який став головним атрибутом грецько-троянської війни. Кожен може пригадати про десять виснажливих й кровопролитних років боротьби, що не давали позитивного результату обом протиборствующим сторонам. Хоробрість воїнів, помножена на чесність і відкритість проведених бойових дій, приносила лише численні жертви і загнала ситуацію у глухий кут. І тільки, коли, за порадою Одиссея, було

споруджено величезного дерев'яного коня, в якому заховався загін вояків й залишено як «подарунок» троянцям, якого доставили до міста, греки здобули перемогу. Твердиню було захоплено фактично за один день. Можна назвати «троянський подарунок» військовою хитрістю, а можна й підступністю. Проте, в ряд чесності, принциповості, порядності і т. д. його не поставивши і морально-етичним не назвеш. Іншими словами, аморальний вчинок у вигляді «Троянського коня» приніс набагато більше користі грекам ніж десятиліття безкінечних, по військовому чесних, кривавих зіткнень. Ефективність аморального варіанту вирішення проблеми була такою, що знайшла свій відгомін у вигляді афоризму у славетній поемі давньоримського поета Вергілія, – «остерігайтеся данайців навіть тоді, коли вони роблять подарунки». Й через тисячі років цей вислів є пересторогою для всіх довірливих простаків, котрі можуть піти шляхом троянців, спокусившись на незвичні сюрпризи своїх ворогів. Одисея можна, поза всяким сумнівом, віднести до «еліти» грецького суспільства. Адже його задумка і її реалізація, виходячи з коефіцієнту якісних показників, заслуговує максимально високої оцінки з точки зору військово-політичних інтересів тогочасної Греції.

Політично-виправданими є побажання державотворцям з боку Н. Макіавеллі застосовувати обман для досягнення перемоги над противником під час бойових операцій. «Хоча обманювати в житті – це недостойно, – писав він, – тим не паче на війні це похвально... Той хто з допомогою військової хитрості отримає перемогу над противником, достойний тієї ж похвали, як той, який перемагає його зброєю»⁵⁷. Зазначимо, що в ході Національної революції XVII ст. українські діячі часто вдавалися до військового обману чи хитрощів. Згадаємо березень 1651 р., коли недалеко від Вінниці за наказом І. Богуна прорубані ополонки, притрушені соломкою і снігом, перетворилися на пастку для наступаючих польських жовнірів. Взірцем обману і хитрощів є вчинок Б. Хмельницького, котрий, готуючи погром ворожої армії М. Калиновського на Батозьких полях, ввів його в оману листом, з фальшивими датою і місцем відправки, що дезорієнтували польське командування. Йдучи за логікою міркувань великого італійця, можна сказати, що політика також є війною, де полем бою слугують кабінети, а зброєю виступають інтелектуальні комбінації, спрямовані на здобуття успіху. А тому чимало політиків і державних мужів, не вагаючись, застосовували не лише цілий арсенал «хитрощів і обману», а й не зупинялися перед убивствами, щиро вважаючи свої вчинки також похвальними, адже війна – таке явище, яке програмує сценарій на людські жертви. Головне ж – перемога, а переможців, як відомо, не судять.

Ми не ставимо перед собою завдання з'ясувати правомірність / неправомірність, доцільність / недоцільність, правильність / помилковість, виправданих чи осуджених історією політичних вчинків. Хід наших роздумів зводиться до наступного алгоритму: саме діяння (моральне / аморальне) політичного керівництва, яке у процесі виконання функціональних обов'язків створює сприятливі умови для розвитку суспільства, нації (етносу), держа-

ви, розв'язання накопичених у них проблем слугує найголовнішою ознакою «елітності». Не варто у політичному житті зводити Китайську стіну між антагоністичними за природою етичними нормами моральності та її вічного антипода – аморальності. У цій сфері людської діяльності вони часто-густо не лише одне одному не перешкоджають, але й доповнюють. Не слід ставити дилеми: або так, або інакше. Все залежить від конкретно-історичної ситуації. Найголовніше – це досягнення якісного результату для населення країни, суспільства, держави тощо. І, якщо для цього були використані, піддані критиці ті чи інші аморальні чинники дій – це власне не повинно ставити під сумнів високих якісних показників зробленої політичної справи (якщо вони мали місце). Так само і в протилежному випадку: високі морально-етичні норми, що сприяють реалізації успішних дій, спрямованих на розв'язання існуючих проблем, розвиток суспільства, захист суверенітету держави тощо, можуть лише вітатися. А творці заслуг підтверджують статус елітної меншості. І від зворотного: якщо носії влади виявляються неспроможними розв'язати назрілі проблеми суспільства чи захистити незалежність країни, то, незважаючи на те, якими методами вони діяли (моральними чи аморальними), їх не можна зараховувати до політичної еліти. Вони становлять собою лише владну меншість.

На превеликий жаль, державний «доробок» останньої багатьма політологами й істориками перекладається «на плечі» еліти, що спотворює первинне тлумачення цього поняття, змішуючи його з гіршими й некомпетентними елементами у державній справі. І в цьому відношенні показовою є діяльність козацької старшини, очолюваної І. Мазепою у кінці XVII – початку XVIII ст. Постать гетьмана настільки суперечлива у своїй політичній спадщині, що надзвичайно важко скласти цілісне уявлення про його роль і місце в українській історії. Переважна більшість дослідників слушно наголошує на його видатних здібностях у різних сферах діяльності. Так, В. Смолій констатував той факт, що: «Всі без винятку джерела відзначають глибокий розум Мазепи, здатність глибоко розпізнавати характери, знаходити зі своїм візаві спільну мову на будь-яку тему й одночасно залишатися незгаданим, розсудливим, хитрим. Він був яскравим оратором і приємним співбесідником»⁵⁸. Здобута ним освіта «в Київському колегіумі та в університетських центрах західноєвропейських країн, дала йому можливість розмовляти російською, польською, латинською, італійською, французькою й татарською мовами. Жага знань не залишала гетьмана протягом усього життя»⁵⁹. Російська дослідниця Т. Таїрова-Яковлева характеризує його наступним чином: «природжений політик, обдарований полководець і дипломат, людина відважна, честолюбива і цілеспрямована – він був втіленням епохи українського духовного відродження і розквіту козацтва»⁶⁰. Авторка виокремлює заслуги Івана Степановича перед Україною-Гетьманщиною й додає деякі інші риси його характеру: «... хитрий, обережний і розумний політик, неухильно – і терпляче створював умови для перетворення старої системи Гетьманщини в налагоджений і відмінно працюючий механізм. Учень

Макіавеллі, за власним визнанням, захоплювався його «Володарем», він за зовнішнім спокоєм і люб'язною посмішкою приховував свої істинні плани і наміри»⁶¹. Саме при ньому, відзначає вона «наступає розквіт українського бароко. Гетьман-меценат не жалкував грошей на культуру ... подібного раніше не було і потім не буде. Дійсно, розмах будівництва вражає навіть нині»⁶². А відтак неспроста за ним «на багато століть закріпилися слава мецената. Ніхто і ніколи в Україні не приділяв настільки постійної і щедрої уваги розвитку освіти і науки»⁶³.

Здавалося б на перший погляд, що діяльність Івана Степановича у запропонованій оціночній шкалі В. Парето сягає чи не максимальних показників. Але вчені звертають увагу й на іншу сторону його гетьманування. Зокрема, «... саме в період його правління розпочався масовий наступ на соціально-економічні завоювання народних мас Гетьманщини, стрімко зростало старшинське землеволодіння (лише в його мастках працювало понад 100 тис. підданих, стільки ж мав Іван Скоропадський), реальною стала загроза покріпачення селян (1701 р. узаконено дводенну панщину для селян Ніжинського полку). А курс на підтримку гетьманом шляхти Правобережжя в 1704-1705 рр. (за свідченням білоцерківського полковника М. Омельченка, І. Мазепа обертав козаків на селян і змушував виконувати панщину) позбавив його опори в цьому регіоні України»⁶⁴. Не можна замовчувати і того факту, що населенням не сприймалося «... запопадливе вірнопідданство й прислужництво (навіть коли вони були удаваними) гетьмана царській владі, за що на нього сипалися милостині й щедроти, а тисячі козаків гинули далеко від рідної землі у воєнних походах, на будівництві каналів, зведенні фортець тощо»⁶⁵. Не додавала йому авторитету вибудована політична модель взаємовідносин з одним з найавторитетніших керівників національно-визвольного руху у Правобережній Україні (на початку XVIII ст.) С. Палієм, що завершилися ув'язненням останнього. А нехтування цілковито «державотворчих потенційних можливостей як народу в цілому, так і козацтва зокрема, ... стало найбільшим політичним прорахунком І. Мазепа, який обернувся страхотливою катастрофою як для нього самого, так і для козацької України»⁶⁶.

Ще один дуже важливий штрих до його діяльності. Відомо, що для проведення ефективної політики необхідна наявність здібних управлінців, які б змогли втілити в життя волю гетьмана для зміцнення суверенітету козацької України. Знавець і прихильник ідей Н. Макіавеллі він не міг не знати його наступного застереження: «Про мудрість володаря перш за все роблять висновок по тому, яких людей наближає він до себе; якщо це люди вірні і здібні, можна не сумніватися в його мудрості, оскільки він зумів розрізнити їх здібності і зберегти їх вірність. Якщо вони не є такими, то і про володаря роблять відповідний висновок, так, як перший промах він вже зробив, надавши перевагу поганим помічникам»⁶⁷. Про «ефективність» дій свого «підбору помічників» гетьман переконався у важкі для себе часи розриву з Петром I 1708-1709 рр. Як виявилось, переважна частина старшин була

уже вражена у більшій чи меншій ступені духом «малоросійства – базовими прикметами якого виступала готовність «...будь-якої миті пожертвувати в ім'я особистої (здебільшого матеріальної) вигоди національними державними інтересами»⁶⁸. А відтак вона вже не становила собою української політичної еліти, а виступала типовою владною меншістю, психологічно готовою до акту національного самовідречення. Саме тому легко спокусилася на пустопорожні запевнення Петра I «...зберігати всі права і вільності «малоросійському народу» «й долучилася до антиукраїнської діяльності царя, перетворюючись у «... слухняне знаряддя московської політики»⁶⁹.

Інший приклад М. Грушевський – геніальний український вчений – історик, голова Української Центральної Ради 1917 р. Його дії не супроводжувалися загарбанням чужих територій й масовими розправами над опозиційними силами, не помічено тасмних вбивств політичних суперників, а також не виявлено аморальних рис (описаних Каутільєю, Н. Макіавеллі, Р. Гріном й іншими авторами). Перед нами постать інтелігента: зрозуміло не святої, але в цілому чесної, порядної, відкритої людини тобто наявні ознаки для прихильників ціннісного (в його традиційному розумінні) підходу для віднесення його до «еліти». Крім того, особа дуже освічена й розумна. Проте ні М. Грушевський, ні його соратники (у своїй масі такі ж самі українські інтелігенти-патріоти), на наше переконання, не становили собою політичної еліти, хоча й володіли владними повноваженнями. Сам по собі «розум», «чесність», «совість», «порядність» і т. д. ще не гарантують успішного втілення у життя тих чи інших політичних планів. Потрібні насамперед осмислення стратегічних цілей (викликів), які постають перед суспільством, а також хист, воля і віднайдення механізмів їх реалізації, а саме цих складових і не було у діяльності М. Грушевського та його соратників. Аналізуючи її, можемо запитати: яку користь принесло українському народу керівництво видатного вченого на посаді голови Центральної Ради? Чому визначному діячу національно-визвольного руху та його соратникам не вдалося домогтися незалежності для України, розбудувати ефективно діючий державний механізм, створити босздатну армію, провести соціально-економічні перетворення? Навіть у близькій для нього гуманітарній сфері не було започатковано формування мережі українських університетів, Академії наук, Національної бібліотеки, українського театру, державного архіву та багатьох інших важливих інституцій? Чому гуманітарний геній М. С. Грушевського продемонстрував таку безпорадність навіть в царині культурного життя? Очевидно тому, що не був державним діячем, а його оточення не представляло собою політичної еліти.

Наведемо кілька прикладів іншого гатунку. Зокрема, спливає у пам'яті згадка про прихід до влади князів Володимира Святославовича й Ярослава Володимировича. Як відомо, один і другий не зупинилися навіть перед вбивством своїх братів. Біографія, що одного, що іншого насичена вчинками (особливо у молоді роки), які до морально-етичних матерій мають дуже віддалене відношення. Але ... обидва названі князі є представника-

ми політичної еліти Київської держави. Звертають увагу на себе історичні портрети галицьких й галицько-волинських державотворців, окреслених І. Крип'якевичем. «Він (Володимирко – В. С.) відзначився безоглядністю у політиці – не вагався навіть ломити присягу, коли цього вимагав інтерес держави. Він обороняв свою країну на три фронти проти Києва, Угорщини та Польщі і завжди вмів перемогти своїх суперників...»⁷⁰. Саме йому, на думку вченого, судилося зміцнити князівство. Крім того, у 1145 р. придурив виступ галицьких міщан «і учасників покарав гострими карами»⁷¹. Описуючи політику Романа Мстиславовича, він підкреслює факт його рішучих дій у боротьбі з боярською опозицією: «Роман не відкидав ніяких засобів, щоб тільки знищити галицьких вельмож». І. Крип'якевич цитує ті рядки літопису, в яких можна розгледіти політичне кредо засновника Галицько-Волинської держави: «Звичайна приказка його була: не можна безпечно їсти меду, не винищивши рою, не буде пахнути коріння, поки його не потовчеш...»⁷². Чимало вчинків цих князів, безперечно, підлягає моральному осуду, але водночас здійснені ними перетворення у політичній сфері не можна перекреслити і в кінцевому підсумку їхні заслуги історією оцінюються вельми високо.

Проте зробимо кілька застережень. По-перше, не вважаємо досягнення владних вершин важливим покажчиком інтелектуальних, волевих, професійних та інших реалізованих якостей осіб, котрі перебували при владі. По-друге, не підтримуємо спроб окремих дослідників використовувати поняття «політична еліта» стосовно тих представників владних структур, котрі, намагаючись будь-якою ціною утриматися на вершині влади, проявляли блискучі таланти у політичній боротьбі, усували фізичними чи політичними засобами реальних й уявних опонентів, не зупинялися перед масовими репресіями щодо політичних противників (класових, ідейних, національних) в ім'я утримання влади, реалізацій імперських планів чи соціальних утопій перевлаштування соціально-політичного життя. Відразу ж на пам'ять приходять тоталітарні режими, що уособлювалися з постатями В. Леніна, Й. Сталіна, Мао Цзедуна, Кім Ір Сена, Пол Пота й ін. осіб. Так, безперечно їхній шлях до влади і перманентна, незрима для широкого загалу суспільства війна за її утримання, може в деяких аспектах характеризуватись політичним мистецтвом, хоча і надто кривавим, як і їхні окремі особисті якості формально можуть виглядати прикметними для еліти. Але, будучи конструкторами тоталітарних систем й злими геніями їх функціонування, що носили антилюдську спрямованість, їхня діяльність не має найменшої підстави оцінюватися позитивно (відповідно шкали якісних покажчиків). Адже визнати за ними якість в управлінні означає підняти на глум священну пам'ять про величезну кількість безвинно замордованих й зазіхати на здоровий глузд. Політичне мистецтво, таланти, здібності, ще раз відзначимо, лежать не в площині здобуття влади й методах її утримання, а в тих ціннісних діях (перетвореннях), що приносять користь громадянинам країни, її суспільству, національним інтересам на міжнародній арені тощо.

У зв'язку з чим не поділяємо висловленого Г. Ашиним й С. Охотським твердження про існування політичної еліти в СРСР. «Тому міркування про те, що ми в Росії сім з надлишком десятиліть жили без еліти – зазначають вони, – тому, що кращі люди були знищені або знемагали в концтаборах, знаходились в еміграції або у «внутрішній еміграції» – це міркування моральні, аксіологічні, але не соціально-політичні і не кадрові. Якщо мав місце політичний процес, то він обов'язково здійснювався певними інститутами влади, певними людьми. Саме в цьому – функціональному сенсі – політолог і вживає термін «еліта». І цю позицію ми поділяємо»⁷³. Але чи відповідали ці представники владної меншості ознакам політичної еліти? Вважаю, що ні! Адже саме від їхніх «індивідуальних здібностей, особистих ініціатив й інтуїцій» залежала внутрішня і зовнішня політика цієї країни, добробут її населення, успішне розв'язання назрілих проблем. Як відомо, у повоєнний період швидкими темпами у світі почав розвиватися науково-технічний прогрес, який необхідно було максимально використати для модернізації економіки й усіх сфер суспільного життя. Проте владна меншість СРСР виявилася неготовою до якісних змін у структурній перебудові економіки й існуючої політичної системи, що і підірвало її життєдіяльність. Важко не погодитися з міркуванням В. Газіна та С. Копилова, що «НТР... стала основою мірилом спроможності обох систем, показником їхньої життєвості»⁷⁴.

Від себе додамо, що запропоноване авторами «мірило спроможності» є слушним для визначення відмінностей між політичною елітою та владною меншістю. У 80-х рр. XX ст. наростало відставання СРСР від США, Японії, Німеччини й інших країн. У використанні здобутків НТР переважали екстенсивні методи господарювання, що «... вимагали колосальних природних ресурсів: електроенергії, металу, які ж до того використовувалися нерационально...»⁷⁵. Владна меншість засвідчила свою нездатність до проведення найнеобхідніших політичних й економічних перетворень. Тому цілком прогнозованими виявилися катастрофічні наслідки «перетворень по-радянськи»: «Ідеологія комунізму, зіткнувшись зі сферою реальної практики, виявила свою цілковиту неспроможність»⁷⁶. Означення «неспроможність» стає найважливішою домінантою мало не до всього того, що стосується характеристики владної меншості. Неможливо говорити про політичне мистецтво, маючи на увазі такі «досягнення». «Кожна третя буханка хліба, спожита в СРСР, була привезена із за кордону. За 1965-1985 рр. імпорт м'яса, риби, масла, зерна зріс у 10 разів»⁷⁷. І це в країні, яка володіла величезними природними сільськогосподарськими ресурсами і займала в 1960 р. 2-3 місце в рейтингу інтелектуального потенціалу*. За таких обставин абсолютно адекватним є порівняння історика І. Рибакі Радянського Союзу з «хворою людиною» (так у XIX ст. назвали Османську імперію)⁷⁸. Помилки і прорахунки, допущені владною верхівкою, досягли такої критичної маси, що не давали «хворій людині» шансів на видужання. Отже,

* Щоправда на середину 80-х рр. «країна робітників і селян» опустилася на 57 місце.

мати доступ до інструментів влади і вміти їх дієво (якісно) використовувати для розвитку суспільства – це принципово різні сфери функціонування владних структур. Адже, образно кажучи, бути допущеним до футбольних турнірів й входити до еліти футбольних команд істотно різняться насамперед у якісних порівняннях. Еліта – це якість, а бути допущеною до управлінських обов'язків може бути й група осіб, позбавлена здібностей ефективно виконувати свої функції.

Сформульоване В. Парето поняття «еліта», ще довго розпалюватиме наукові пристрасті серед вчених-соціологів, політологів, істориків, філософів, культурологів, бо багатогранність цього поняття залишає величезний простір для роздумів. Ми висловили власне бачення цієї проблеми, не претендуючи на істину. Його основна ідея полягає у тому, що там, де якісні показники державного управління владної меншості дорівнюють нулю, або знаходяться близько біля нього (не кажучи вже про від'ємний коефіцієнт), то вести мову про політичну «еліту» не має підстав. Розмови про «благородне походження», наявність високих інтелектуальних та моральних якостей, владний ресурс, матеріальні багатства – ситуації не рятують. Політика часто є брудною справою (це істина відома всім), тому мав рацію М. Вебер, коли зауважував «Хто шукає спасіння своєї та інших душ, той шукає його не на шляхах політики, в якій цілком інші завдання...»⁷⁹. Парадоксальність політичної діяльності полягає у тому, що причетність до «брудної справи» може обернутися добром для громадян країни чи суспільства в цілому, а духовний аристократизм й високоморальність гальмом для соціуму. Можливо призначення політики, як мистецтва можливого, якраз і полягає в тому аби навіть «брудні справи», творені елітою, не перешкоджали утвердженню соціальних, моральних й інших політичних цінностей.

Примітки

1. Ашин Г. Курс элитологии / Г. Ашин, Е. Охотский. – М.: ЗАО «Спартак-пресс», 1999. – С. 123.
2. Там само. – С. 123-124.
3. Радаев В. Социальная стратификация / В. Радаев, О. Шкаратан. – М.: Наука, 1996. – С. 168.
4. Фесенко В. Вітчизняна політична еліта у контексті «проекту Україна» / В. Фесенко // Незалежний культурологічний часопис «і». – Львів, 2006. – № 45. – С. 117.
5. Там само.
6. Соколов В. Моральный аспект / В. Соколов // Политическая элита: состояние и перспективы становления. Политическая социология. Информационный бюллетень. – М.: «Луч», 1993. – № 7 (14). – С. 42.
7. Гаман-Голутвина О. В. Политические элиты России: Вехи исторической эволюции / О. В. Гаман-Голутвина. – М.: «Российская политическая энциклопедия» (РОССПЭН), 2006. – С. 8.
8. Там само. – С. 8-9.

9. Шляхтун П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – 3-тє вид., стер / П. Шляхтун. – К.: Либідь, 2005. – С. 440-441.
10. Там само. – С. 449.
11. Там само.
12. Там само.
13. Золотарев Р. В. Рец. на: Эндрувайт Г. Элиты и развитие: теория и исследования влияния элит на процессы социально-политического развития / Р. Золотарев // Политическая наука. Элиты в сравнительно-исторической перспективе. Проблемно-тематический сборник. – М., 1998. – № IV. – С. 8-9.
14. Там само.
15. Там само.
16. Там само. – С. 10.
17. Політологія: навчально-методичний комплекс. Друге видання, перероблене та доповнене / За редакцією проф. Ф. М. Кирилюка. – К.: Центр навчальної літератури, 2005. – С. 424.
18. Ашин Г. Охотский Е. Указ. соч. – С. 142.
19. Парето В. Компендіум з загальної соціології / В. Парето // Політологія: навчально-методичний комплекс. – С. 439.
20. Тарле Е. Наполеон / Е. Тарле. – Минск: Беларусь, 1992. – С. 148-149.
21. Там само. – С. 165.
22. Там само. – С. 153-154.
23. Гаман-Голутвина О. В. Указ. соч. – С. 177.
24. Там само. – С. 177.
25. Шляхтун П. Назв. пр. – С. 169.
26. Там само. – С. 169.
27. Гаман-Голутвина О. В. Указ. соч. – С. 201-202.
28. Ашин Г. Охотский Е. Указ. соч. – С. 147.
29. Цитую за: Гаман-Голутвина О. В. Указ. соч. – С. 192.
30. Волкогонов Д. Ленин. Политический портрет. В 2-х книгах / Д. Волкогонов. – Кн. 1. – М.: ООО «Фирма «Издательство АСТ»: АО «Издательство «Новости», 1999. – С. 302.
31. Там само. – С. 302.
32. Там само. – С. 302.
33. Сартори Дж. Меньшинство и элиты / Дж. Сартори // Политические исследования: Полис. – М.: РАИ, 1993. – № 2. – С. 82.
34. Шляхтун П. Вказ. пр. – С. 449.
35. Там само. – С. 169.
36. Цит. за: Сартори Дж. Указ. соч. – С. 82.
37. Рудич Ф. Правляча еліта: її місце і роль в утвердженні української держави / Ф. Рудич // Політичний менеджмент. – 2008. – № 2(29). – С. 4-5.
38. Там само. – С. 5.
39. Фесенко В. Назв. пр. – С. 117.
40. Шульга М. Правляча еліта. Що думають про неї в Україні? / М. Шульга // Віче. – 1997. – № 8. – С. 47.
41. Там само. – С. 47.
42. Там само.
43. Фесенко В. Назв. пр. – С. 117.
44. Ашин Г. Охотский Е. Указ. соч. – С. 126-127.

45. Шляхтун П. Вказ. пр. – С. 432.
46. Павленко Ю. «Творча меншість» та «пасіонарії» як рушії етнонаціональної консолідації / Ю. Павленко // Еліти і цивілізаційні процеси. Формування нації. – К.: ТОВ УВПК «ЕксОб», 2006. – Том 1. – С. 101.
47. Ашин Г. Охотский Е. Указ. соч. – С. 127.
48. Там само. – С. 129.
49. Там само.
50. Там само.
51. Макиавелли Н. Государь / Н. Макиавелли. – М.: ООО «Издательство АСТ», 2002. – С. 81.
52. Політологічний енциклопедичний словник / Упорядник В. П. Горбатенко; За ред. Ю. С. Шемшученка, В. Д. Бабкіна, В. П. Горбатенка. – 2-е вид., доп. і перероб. – К.: Генеза, 2004. – С. 249-250, 412.
53. Вебер М. Соціологія. Загальноісторичні аналізи. Політика / Пер. з нім. Олександр Погорілий. – К.: Основи, 1998. – С. 182.
54. Цит. за: Грин Р. 48 законів влади. – М.: Рипол классик, 2003. – С. 207.
55. Там само. – С. 214.
56. Там само.
57. Макиавелли Н. Указ. соч. – С. 664.
58. Смолій В. Іван Мазепа / Володарі гетьманської булави: історичні портрети. – К.: «Варта», 1994. – С. 386.
59. Там само. – С. 387.
60. Таирова-Яковлева Т. Мазепа / Т. Таирова-Яковлева. – М.: Молодая гвардия, 2007. – С. 6.
61. Там само. – С. 124.
62. Там само. – С. 129.
63. Там само. – С. 141.
64. Смолій В. Українська державна ідея XVII-XVIII століть: проблеми формування, еволюції, реалізації / В. Смолій, В. Степанков. – К.: «Альтернативи», 1997. – С. 214.
65. Там само. – С. 214-215.
66. Там само. – С. 204.
67. Макиавелли Н. Указ. соч. – С. 107.
68. Смолій В., Степанков В. Назв. пр. – С. 213.
69. Там само.
70. Крип'якевич І. Історія України. – Львів: Світ, 1990. – С. 72.
71. Там само.
72. Там само. – С. 74.
73. Ашин Г. Охотский Е. Указ. соч. – С. 129.
74. Газін В. Новітня історія країн Європи та Америки (1945-2002): Навч. Посібник / В. Газін, С. Копилов. – К.: Либідь, 2004. – С. 12.
75. Рибак І. Історія радянського суспільства (випробування, криза та загибель 1941-1991 рр.) / І. Рибак. – Кам'янець-Подільський: «Абетка», 1998. – С. 100.
76. Газін В., Копилов С. Назв. пр. – С. 45.
77. Рибак І. Назв. пр. – С. 101.
78. Там само. – С. 113.
79. Вебер М. Вказ. пр. – С. 187.

Резюме

В статті на основі аналізу існуючих в історіографії основних трактовок поняття «политическая элита» зроблено спробу обґрунтувати її сутність.

Ключевые слова: *элита, государство, общество, статусно-функциональный, меритократический, ценности, властное меньшинство, мораль, аморальность.*

Одержано 12 жовтня 2012 р.

УДК 94(477)"1652":930.1(477)"19/20"

В.С. Степанков

**БАТОЗЬКА БИТВА У ВИСВІТЛЕННІ УКРАЇНСЬКИХ
ІСТОРИКІВ 40-Х рр. XX – ПЕРШОГО ДЕСЯТИРІЧЧЯ XXI ст.**

У статті проаналізовано творчий доробок української історіографії 40-х рр. XX – початку XXI ст. у вивченні Батозької битви 1652 р.

Ключові слова: *українська історіографія, Батозька битва, визвольна війна, війська, табір, жовніри, татари, козаки, Б. Хмельницький, Тиміш, М. Калиновський, гетьман.*

В українській історіографії порушена нами проблема не досліджувалася. А відтак чого відсутня цілісна картина стану вивчення українськими істориками 40-х рр. XX – початку XXI ст. найвеличнішої перемоги української зброї у раньомодерну добу. В силу чого існують серйозні труднощі у з'ясуванні кола питань, пов'язаних з визначенням досліджених, мало-досліджених, дискусійних і зовсім не вивчених проблем Батозької кампанії українського війська.

Важливим доробком вітчизняної історіографії 30-х – 50-х рр. XX ст. у висвітленні Батозької кампанії українського війська безперечно є монографічне дослідження М. Н. Петровського «Визвольна війна українського народу проти гніту шляхетської Польщі і приєднання України до Росії (1648-1654)» написане не без впливу концепції М. Грушевського. Автор звертає увагу на вмиле приховання українським гетьманом намірів розпочати воєнні дії з Річчю Посполитою, зокрема, створюючи видимість організації морської виправи проти Потри чи походу на Московію. Не заперечував факту намагання Б. Хмельницького домогтися шлюбу Тимоша з Розандою. Вважав, що польний гетьман М. Калиновський щонайменше з 20-тисячним військом зайняв позиції під Батогом, аби запобігти походу українців і татар до Молдавії. Слушно зауважив, що бій 1 червня завершився відступом поляків до табору. В ніч на 2 червня гетьман обійшов польський табір і в кількагодинному бою розгромив вороже військо¹.